

УДК 811.161.2'367. 625

Мартіна О.В.

Martin O.

РОЗВИТОК УСНОГО І ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

JUNIOR PUPILS' VERBAL AND WRITTEN DEVELOPMENT AT THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE

Формування національно свідомої мовної особистості спрямовується на розвиток умінь вільно володіти нормами усної і писемної форм української літературної мови, цілеспрямовано і вправно використовувати мовні засоби у різноманітних комунікативних ситуаціях. Проблема формування культури усного і писемного мовлення як важливого компонента розвитку і виховання національно свідомої мовної особистості не може бути розв'язана без належної організації процесу взаємозв'язаного навчання усного і писемного мовлення молодших школярів. Обидві форми мовленнєвої діяльності виступають як основні засоби усвідомлення й осмислення знань, набуття вмій практичного і творчого їх застосування. Рівень мовленнєвої компетентності особистості залежить від знань щодо особливостей усного і писемного мовлення, ознак і будови тексту, стилів і типів мовлення, опанування умінь орієнтуватися в ситуації спілкування, володіти інтонацією, використовувати позамовні засоби, уважно слухати співрозмовника, повно й ґрунтовно викладати думку, аналізувати й редагувати мовлення. Такий підхід аргументує актуальність набуття знань школярів про елементарні ознаки усної і писемної форм мовлення, визначає завдання вчителя акцентувати увагу на формуванні комунікативної культури на початковому етапі вивчення мови.

Ключові слова: розвиток мовлення, комунікативні ситуації, культура мовлення, комунікативна культура, усне і писемне мовлення, мова і мовлення, мовленнєва діяльність, мовленнєва компетентність, позамовні засоби, творча особистість.

Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти та навчальної програми для початкових класів, головною метою навчання української мови є розвиток комунікативної компетентності, яка має сформувати в учнів готовність до спілкування з іншими людьми. Згідно з мовленнєвою та мовною змістовими лініями програми початкового курсу, навчання української мови спрямовується на вдосконалення видів мовленнєвої діяльності, пов'язаних із писемним мовленням, знання про мову підпорядковуються розвитку в учнів орфоепічних, лексичних, граматичних, правописних умінь [5, с. 38]. Формування творчої особистості, здатної до плідної праці в різних сферах суспільного життя в контексті соціально-економічних перетворень в Україні, не мислиться без посиленої уваги до мовленнєвого розвитку школярів в усіх ланках мовної освіти.

Проблемі формування мовленнєвої компетенції школярів приділяли увагу багато вчених. Зокрема, В.І. Бадер (розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів у взаємозв'язку), А.М. Богуш і Н.В. Гавриш (розвиток мовленнєвої діяльності дошкільників), Т.В. Коршун (відбір лексики для початкового етапу засвоєння української мови), М.О. Орап (розвиток мовлення першокласників), Л.М. Паламар (комунікативне мовлення), О.Є. Смолінської (мовний розвиток засобами українського фольклору), В.А. Трунової (розвиток мовлення в умовах білінгвізму), Л.О. Хомич (психолого-педагогічна підготовка вчителів до розвитку мовлення дітей). Важливість досліджуваної проблеми пояснюється тим, що добре розвинене мовлення допомагає сприймати докільця, реалізувати навчальні, пізнавальні і виховні

функції учбового процесу. Від рівня сформованості мовленнєвих умінь залежить успішність осмисленого засвоєння мови та розвитку мовлення в майбутньому.

Високо оцінюючи значущість праць учених і методистів з обраної проблеми, необхідно зазначити, що низка аспектів потребують подальшої розробки, зокрема – розвиток усного та писемного мовлення на уроках рідної мови.

Мета статті – визначити й охарактеризувати дидактичні засади розвитку усного і писемного мовлення молодших школярів.

Зміст навчання усного й писемного мовлення становить система знань з мови (фонетика, інтонологія, орфоепія, лексикологія, морфологія, синтаксис) і мовлення (теорія тексту, функціональна стилістика, форми мовлення, культура мовлення). Вироблення в учнів навичок практичного володіння рідною (українською) мовою, вміння правильно будувати висловлювання в усній і письмовій формі – основне завдання, яке постає перед школою [1, с. 85].

Процес розвитку усного й писемного мовлення з позиції комунікативно-діяльнісного підходу становить діяльність учителя й учнів, спрямовану на засвоєння норм української мови, оволодіння мовностилістичними засобами й вироблення необхідних умінь висловлювати думку в усній та писемній формах, добирати мовні засоби відповідно до мети, змісту й умов комунікації. Отже, зміст навчання ми розглядаємо також у тісному зв'язку із системою дій, які необхідні для побудови усних і письмових текстів [4, с. 8].

Відбір змісту навчання мови й мовлення визначається також кінцевими цілями навчання української мови – формуванням мовленнєвих умінь, необхідних для спілкування в усній і писемній формах, а також засвоєнням етнокультурознавчих знань.

Рівень засвоєних знань з мови й мовлення, формування комунікативних умінь і навичок залежать від правильно обраних і застосованих методів і прийомів як важливих компонентів системи розвитку усного й писемного мовлення. Особливе місце в цьому процесі відводиться одному з найбільш ефективних компонентів змісту навчання – системі вправ.

Слушним є твердження М.І. Пентилюк, що природне середовище, в якому перебувають діти, рідко буває досконалим і не завжди сприяє оволодінню всіма засобами мови. Тому виникає потреба створювати на уроках штучне середовище, у якому мовлення учителя, тексти різних стилів, типів і жанрів, а також дитячі висловлювання (досконалі або деформовані) можуть служити навчальним матеріалом для спостережень, аналізу й узагальнень [3, с.167].

Так, наприклад, складання текстів-мініатюр за опорним планом, малюнками, словосполученнями, реченнями привчає школярів продукувати власні тексти, різні за типами, стилями, формами мовлення, наприклад:

Складіть невеликий науковий текст за поданим планом. Доберіть до нього заголовки.

1. Коли можна побачити веселку в природі?
2. З чого вона утворюється?
3. З яких кольорів складається?
4. Коли веселка зникає?

Вправи на продукування молодшими школярами власних зв'язних висловлювань усної і писемної форми використовуються на уроках розвитку зв'язного мовлення, щоб закріпити набуті знання про мову й мовлення у власній мовленнєвій діяльності та вдосконалити операції, необхідні для реалізації конкретної мовленнєвої дії в конкретній мовленнєвій ситуації.

Учені зазначають, що будь-який мислительний процес за своїм внутрішнім змістом є дією, спрямованою на вирішення певного завдання. Початком мислительного процесу, як правило, є проблемна ситуація. Проблемні ситуації передбачають наявність протиріччя між потребою в знаннях і тими даними, що вже є в учня, і потребують знаходження способів вирішення. Проблемність у навчанні є засобом активізації мислительної діяльності учнів. Вона спрямо-

вана не тільки на поліпшення процесу засвоєння знань, а й на формування особистості учня, розвиток творчої пізнавальної діяльності [6, с. 49].

Так, наприклад, щоб показати роль інтонації в текстах художнього і наукового стилів при вивченні теми «Текст», створюємо таку проблемну ситуацію:

Прочитайте обидва тексти. Про що в них розповідається? З якою інтонацією потрібно читати ці тексти?

Недавно ще гула метелиця, іще лежить в низинах сніг, а вже барвінку листя стелеться зеленим килимом до ніг. Воно під снігом і під кригою всю зиму зелень берегло і перше стрінуло з відлигою весняне сонце і тепло. Із перемогою і славою весна з'являється на світ. І квітне радістю яскравою барвінковий зірчастий цвіт (С. Жупанин).

Наукова ж назва «барвінок» походить від латинського слова, що в перекладі означає «перемагати». За іншими тлумаченнями – від близького до нього слова із значенням «обв'язувати», «обвивати». Ця вічнозелена рослина має стебло до 60 сантиметрів завдовжки, що лежить на землі, цвіте на весні і на початку літа (у травні–червні). Барвінок розводять у садах та парках як декоративну рослину, причому виведені сорти мають золотисті та сріблясті листки, а також пухнасті (махрові) квіти.

Барвінок є символом української культури. Ця невибаглива рослина завжди росла і росте біля українських осель, стелиться вздовж стежин. Барвінком прикрашають весільний коровай, його садять біля хати. Барвінок вплітають дівчата у віночок.

Після того, як учні визначать, що тема обох текстів однакова (опис барвінка), вони відчують труднощі в інтонуванні кожного з текстів. Тому далі вчитель формує вміння виконувати такі дії:

- визначте мету кожного тексту. Чи однакова вона?
- з якого тексту видно ставлення автора до цієї квітки?
- поясніть, як ви розумієте вирази: стелеться зеленим килимом; барвінковий зірчастий цвіт?
- з якою інтонацією треба читати цей текст?
- як треба читати другий текст? Чому?
- Отже, з якою інтонацією треба читати художні тексти, а з якою – наукові?

Копіюючи зразки текстів різних стилів, усне мовлення вчителя, молодші школярі напівсвідомо використовують ті ж самі мовностилістичні засоби, композиційні особливості, логіку викладу думок, інтонаційне оформлення. Як свідчать наші спостереження, найчастіше учні вдаються до відтворення мовностилістичних та інтонаційних засобів. Така стилізація має важливе значення для розвитку внутрішнього й зовнішнього мовлення.

Наприклад, щоб учні мали можливість наслідувати темп, силу голосу, емоційне забарвлення, вчитель звертається до них із таким завданням:

Послухайте вірш. Зверніть увагу, в якому темпі його треба читати, якою силою голосу, з яким настроєм.

- Прочитайте вірш виразно. Вивчіть напам'ять і розкажіть.

Наприклад, при вивченні теми «Іменник» з метою збагачення мовлення школярів словами з пестливими суфіксами пропонуємо виконати таке завдання:

Прочитайте вірш. Скажіть, які слова допомагають авторові передати шкільну атмосферу, почуття ніжності до природи.

ШКОЛА

Бігають, сміються діти,
та – лиш дзвоник задзвенить,
стане тихо, ніби в квіти
поховались бджоли вмить
(Дмитро Павличко).

Наступне завдання підпорядковано меті збагатити мовлення школярів прислів'ями, допомогти усвідомити сферу використання фразеологічних одиниць.

До поданих речень доберіть із наведених нижче прислів'їв ті, що розкривають їх зміст.

1. Ранкові прогулянки корисні для здоров'я.
2. У здорової людини хороший настрій.
3. Тільки здорова людина може почувати себе щасливою.
4. Здоров'я треба берегти змолоду.

Для довідок: 1. Зранку прогулявся – на день сили набрався. 2. Без здоров'я нема щастя. 3. Бережи одяг, доки новий, а здоров'я – доки молодий. 4. Як здорове тіло, то й душі мило.

– Скажіть, які з цих речень можна використати в діловому мовленні, а які – у розмовному. Запишіть прислів'я в зошити і вивчіть.

Граматико-стилістичний аналіз допомагає учням з'ясувати задум тексту, тему, зміст, структуру, мовне оформлення, мотиви використання мовних одиниць. Він розвиває в них звичку уважно створювати власний текст, свідомо використовуючи в ньому ті чи інші одиниці для вираження думки. Найчастіше цей прийом застосовуємо під час засвоєння молодшими школярами відомостей про частини мови, їх лексико-граматичні ознаки. Спостерігаючи за темою, метою тексту, функціонуванням виучуваних частин мови в художніх та наукових зв'язних висловлюваннях, виявляючи закономірності використання мовних одиниць залежно від завдань мовлення, учні усвідомлюють стилістичну роль цих одиниць у текстах. Наведемо приклад такого завдання.

Прочитайте текст. Визначте його тему й мету. Скажіть, за допомогою яких слів змалювано прихід весни.

Та це ж весна, бо тане сніг,
Дивись, струмок з гори побіг.
Шумить вода, ламає все,
Весна іде, тепло несе.
Шумить, гуде веселий гай
І гомонить: «Вставай, вставай!»
Розтане сніг, зима мине,
Земля кругом цвісти почне
(П. Капельгородський).

Для опрацювання текстів різних типів і стилів учням слід запропонувати узагальнену таблицю для самостійного аналізу текстів та добору мовних засобів. Наводимо зразок такої схеми-розбору:

1. Визначте тему тексту.
2. З'ясуйте його мету.
3. Кому може адресуватися таке висловлювання?
4. У якій ситуації використовується?
5. Які мовні засоби використав автор тексту для досягнення своєї мети?
6. З якою інтонацією (яким тоном) треба проказувати текст?

Аналіз з елементами порівняння містить зіставлення (виявлення спільних ознак) і протиставлення (з'ясування відмінностей). Ефективність його безперечна й під час засвоєння окремих лексико-граматичних відомостей (наприклад, з'ясування ролі синонімів, антонімів у текстах, ролі суфіксів у межах однієї частини мови, формування поняття предметності на прикладах іменників).

Особливу роль відіграє порівняння в підготовчій роботі до написання творів та під час їх аналізу, коли учні мають можливість порівняти кращі і гірші варіанти, виявити недоліки, спробувати їх усунути. Проілюструємо застосування порівняння під час розвитку уявлень про художні й наукові тексти. Зауважимо, що основною умовою при доборі дидактичного матеріалу для порівняння (яке проводиться у формі бесіди) є використання текстів на одну й ту саму тему, але з різними завданнями мовлення, наприклад:

Прочитайте обидва тексти. Визначте тему першого. Яка тема другого тексту? Яка мета кожного тексту?

1. На сонячній галявині поряд із кремезним дубом-татом притулився невеличкий молодий дубочок. Кожного ранку, простягаючи зелені, ще тонесенькі гілочки до сонця, радісно зустрічає він перші ласкаві промені. А коли налетить вітруган, нахиляється безпорадно дубочок до тата, простягає віти, шукаючи захисту, благаючи про порятунок. І зашумить старий, грізно захитає кроною: «Іди геть, злий вітриську! Не чіпай моє малятко!» Так і підростає дубочок – у теплі, затишку й любові.
2. Дуб – це могутнє дерево заввишки 20-40 метрів. Гілки його дуже міцні. Стовбур товстий, з темно-сірою потрісканою корою. Живе це дерево 500-1000 років. На Україні дуби ростуть скрізь. Подекуди вони утворюють діброви. На відміну від інших порід, вони розвиваються дуже повільно. За рік молодий дубок підростає лише на півметра, а його стовбур стає товщим на 1-2 сантиметри (За А. Охріменко).

- Знайдіть у художньому тексті слова, які допомагають авторові передати ніжне ставлення до маленького дубка.
- З якою інтонацією їх треба промовляти?
- Яке ставлення автора до того, про що говориться в науковому тексті?
- З якою інтонацією треба читати науковий текст?

Досить ефективним є спостереження й під час засвоєння елементарних відомостей про інтонаційні засоби усного мовлення: паузи, логічний наголос, темп, сила голосу, різні відтінки емоційного забарвлення, наприклад:

Послухайте вірш. Визначте його тему й мету. Кому він адресований? Який настрій викликає вірш? Чому? З якою силою голосу його треба зачитувати?

Як зробити день веселим

Ти прокинься
Рано-рано,
Лиш над містом
Сонце встане,
Привітайся з ластівками,
З кожним променем ласкавим.
Сам гарнесенько умийся,
Сам швиденько одягнися,

Підійди
До тата й мами
І скажи їм:
– Добрий ранок!
Усміхнися всім навколо:
Небу,
сонцю,
квітам, людям
(А. Костецький).

Доцільними також є вправи, які, поряд із елементами граматики-стилістичного аналізу, передбачають завдання побудувати словосполучення, речення, а також потребують застосування знань про текст і його стилістичні ознаки, наприклад:

Прочитайте текст. Визначте його тему і мету. Скажіть, які слова, подані у дужках, краще відповідають меті тексту. Чому?

Відспіває, відсвистить першу трель жайворонок, опуститься на першу прогалинку (змерзлої, застудженої, затверділої) землі. Сонце лише п'ятачок звільнило. Підіжме пташечка короткі змерзлі лапки, прикриє темно-карі очі (притулиться, припаде, доторкнеться) грудкою до (змерзлої, задубілої) кірки. Доторкнеться гарячим серденьком до землі – дивися назавтра прогалинка й збільшилась трохи (За В. Михайловим).

Вправи на редагування спрямовані на те, щоб навчити молодших школярів знаходити допущені помилки у власному та чужому мовленні. Такі вправи можна пропонувати лише тоді, коли учні мають необхідні мовні й мовленнєві знання.

Отже, комунікативно-мовленнєва діяльність молодших школярів, спрямована на оволодіння усною і писемною формами, відбувається в процесі аудіювання, говоріння, читання і

письма. Усвідомлення мотивів цих видів мовленнєвої діяльності, врахування ситуації спілкування в кожному конкретному випадку, дотримання структури мовленнєвого акту в процесі породження власних текстів, підпорядкування мовних засобів мотивам, меті, завданням спілкування, відпрацювання механізмів сприймання, розуміння і продукування усних і письмових зв'язних висловлювань – необхідні умови формування мовної і мовленнєвої компетентності молодших школярів.

Список використаних джерел

1. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної української мови: Дис... к. пед. н.: 13.00.02. / Т.К. Донченко. – К.: 2001. – 459 с.
2. Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навчальний посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – 2-е вид., перероб. і доп. / С.І. Дорошенко. – Харків: ОВС, 2002. – 144 с.
3. Пентиліук М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підруч. для гімназії гуманіт. профілю / М.І. Пентиліук. – К.: Вета, 1994. – 240 с.
4. Пентиліук М.І. Наукові засади комунікативної спрямованості у навчанні рідної мови // Укр. мова і література в школі. / М.І. Пентиліук – 1999. – № 3. – С. 8-10.
5. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради / О. Пономарів. – К. : Либідь, 2008. – 240 с.
6. Пономарьова К. Реалізація компетентнісного підходу в навчанні молодших школярів української мови / Катерина Пономарьова // Початкова школа. – 2010. – № 12. – С. 49-52.
7. Рожило Л.П. Психологічні особливості вироблення мовних умінь і навичок / Л.П. Рожило // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 9. – С. 34–39.
8. Сухомлинський В.О. // Мовчазне читання і письмо у початкових класах / В.О. Сухомлинський // Урок української. – 2001. – № 2. – С. 42–44.
9. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А.П. Грищенка]. – К. : Рад. школа, 1993. – 361 с.

The formation of the national conscious personality is aimed at the development of the skills to know well the norms of verbal and written forms of the Ukrainian literal language, use the language means purposefully and artistically in various communicative situations. The problem of verbal and written speech formation as an important component of national conscious personality development and education can't be solved without a proper organization of the process of junior pupils' verbal and written speech of interconnected learning. The both forms of the speech activity are the main means of knowledge understanding and comprehension, acquiring skills of their practical and creative usage. The level of the personality's speech competence depends on knowledge about the verbal and written speech peculiarities, the text indications and structure, the speech styles and types. Besides, it is important to master the skills of guiding speech situation, using the correct intonation patterns and extralanguage means, attentive listening to the interlocutor, fully setting forth ideas, analyzing and editing speech. Such an approach gives reasons for the topicality of pupils' mastering knowledge about the simple verbal and written speech evidences, determines the teacher's task to emphasize the culture formation at the initial language learning stage.

Key words: *speech development, communicative situations, the culture of speech, communicative culture, verbal and written speech, language and speech, speech activity, speech competence, extralanguage means, creative personality.*